

חֲדָרִזּוֹת

רבעון לעתיקות ארץ-ישראל וארצאות המקרה
שנה יח • חוברת 1-2 (ט'–ט'ז) • תשמ"ה / 1985

העורך:	אפרים שטרן
חברי המערכת:	דוד אוסישקין, אברהם איתן,
מגן ברושי, יורם צפריר	
סגן:	ראובן אשלי
מתווה:	אברהם פלדמן
מוציא לאור:	יוסף אבירים

תוכן העניינים

דבר העורך – אפרים שטרן	1
עשר עונות יחפירה בעכו הקדומה – משה דותן	2
תגליות בארץ	
מפעלי יהודים בערד – רות עמירן, רולף גוטהרט, אורנית אילן ודוד אלון	15
תל עירא – עיר מצוראה מימי מלכי יהודה – יצחק בית-אריה	17
תל עירא – אברהם בירן	25
קובוצה של עוגנים-אבן גבליים מנוחיים – אהוד גלילי	28
ריתון יווני מציפור – עמנואל איינברג	31
מנזרות הרודיאון – אהוד נצר ושמعون אורי	33
האמפיתיאטרון של בית-גוברין / אלוירטופוליס – עמוס קלונר	38
חפירת בית-הכנסת של מרות – צבי אילן ועמנואל דמתי	44
פרק של פלויז ועליו תיאורי אכילים – מארטין הנגל ורות פילד	51
תגובה והערות	
בתוכת מצריות מהורבת רימון – רפאל גבעון; על הקונגרס הבינלאומי	54
הראשון לארכיאולוגיה מקראית בארץ-ישראל – רוני רייך;	
טריפון וקליע-העופרת מדור – דב גרא	
ספרות	
יעונים במקרא – שי אחיטוב; ירון דן, חי העיר בארץ-ישראל בשלתיו	55
העת העתיקה – י' צפורי; תהה רוז'אך, ההיסטוריה יוסף בן מתתיהו	
והחברה שבה חי – א' רפפורט	
יריעות	
בחברה לחקר ארץ-ישראל ועתיקות – יוסף אבירים	59
תצלומיות וציורים: אוסף העתיקות והמטויאות; פואיאן ישראל, ד' אייל, מיכל ארצי,	
מיכל בניגל; א' ברדר-אבן; א' גללי; ד' גרא; יהודית דקל; נ' וינברג; א' חי; ג' קוטרמן;	
ע' קלונר; ד' רדובן; ד' ריזול; צילה שניב; ע' שור	
תמונה השער: עכו; למלחה – מבט אל החתק שבסוללה המדרון הצפוני של התל (צילם: ז' רדובן)	
למטה – תצלום-איוואר של פונהיימרנאלן תקופת הפרסית, מבט למערב;	
המבנה הוקם על גבי שכבות-יבנית קדומות יותר (צילם: ג' קוטרמן)	
השער האחורי: ערד; מפעלי-הפטם בעת חפירתו (צילם: א' תלמי)	

וגם בחפירות שנערכו עד כה בעיר לא נחשפו שרידים של יישוב מתקופה זו.

ספרות נבחורת

- R. Ghirshman, *Persia from the Origins to Alexander the Great*, London 1964.
- B. Svoboda, "Zur Geschichte des Rhytons", in: B. Svoboda & D. Condev, *Neue Denkmäler Antiker Toreutik*, IV, Prague 1956.
- H. Hoffmann, "The Persian Origin of Attic Rhyta", *Antike Kunst*, IV (1961), pp. 21–26.
- Anna Maria Bisi, *Il grifone — Storia di un motivo iconografico nell'antico Oriente mediterraneo (Studi Semitici*, XIII), Rome 1965.
- G. F. Hill, "Alexander the Great and the Persian Lion-Gryphon", *The Journal of Hellenic Studies*, XLIII (1923), pp. 156–161.
- E. Stern, "Achaemenid Clay Rhyta from Palestine", *Israel Exploration Journal*, XXXII (1982), pp. 36–43.

ריתונות הפרסים, אלא גם אימץ את הרגלי-השתיה קשורים בכלים אלה. כלומר, אטימת הנקב שבתחתיות הכליזורת הבהן ופתחתו מורי פעם כדי לשחרר סילון של יין תוך קערה.

על פי סגנוןיו ואופן וינגוו ניתן לקבוע, בנראה, כי הריתונות ייפורו הוא קליבוא אטי מן המאה ה-1 לפני הספירה. את גארוך זהה מאשרים גם כמה שברים אטיים שחורים וככלי נוטרים שנמצאו יחד עמו במילוי. לפניו אפוא לבוש יווני או ארליך שמקורה פרסי. יתרון, שנוצר בשבי השוק במזרח, צריגם בענייני היוניים סימל הגירף את מלכת פרס. על רקע נתן להסביר ממידסתם את העדרם של ריתונות בעלי מוטיבאה במערב.

האם היה בעל הריתון איש נכרי אשר ישב במצרים? מכל-זם, אופניה-השתיה המיוחר לכלוי זהה ללא ספק וזה לבני-אור. במקורות מן התקופה הפרסית אין תשובה על שאלת זו.

מנהרות הורדין

אחד נזר ושמען אroi

המערכת התת-קרקעית הנדונה כאן נמצאת כולה בסמוך למזרון הצפוני המורח, ולהלכה ייתכן, גם בצדדים אחרים של ההר מצויות מערכות דומות שעדיין לא נתגלו.

מערכת-המנזרות קשורה קשר בלהיינפרד עם ארבעה בורות-ים שלא היו ידועים לפני שנתגלה המערכת התת-קרקעית. מנקודותם עוזין שימוש לאוגרת מים כאשר נחצהה המנהרה הצרה והחלולה. אך לאחר שנחצכו המנהרות האחוריות הוסב שימושם. לא זו בלבד ששימושו עתה עצה למנהרות, אלא גם הושלכו אליהם אלף מטרים מעוקבים של חומר שהוציאו מן המנהרות בעת חיצובן. בשעת הצורך גם שימושו הבורות לרכיבו בני אדם ברוח שנותר בין המילוי של פסלתיה החיציבה ובין תקרת הבורות. השלבת הפסולת לתוך הבורות נערכה ללא ספק למניעת שפיכתה על-פני מרדות הורה, דבר שהיה עלול לגרום את עצם חיצתן של המנהרות לגורמים עוניים.

מארבעת הבורות נמצאים שלושה זה לצד זה. כ-25 מ' מתחת לפסגה. התקנתם נערכה להבטיח הספקה סדירה של מים לארכזון-המכצר, ובמיוחד בשעת-זירותם. הבור האמצעי הוא הגדול שבין השלושה: אורכו כ-30 מ', רוחבו המרבי כ-5

נים 1975-1973 נסקרה ונחפרה בהורדין מערכת תחת-קרקע מסועפת*. המערכת מתגלתה עיר בשנת 1968, כאשר שירה רשות הגנים הלאומיים את הדור לביקורים. עבורה זו

זהה בפיקו הארכיאולוגי של ג' פרסטור. אונדרכת התת-קרקעית מורכבת משולשה מרכבים עיק-ז, אשר שולבו וחדרו ליחודה אחת: (1) מורתפי הארמוני-צ'ר; (2) בורות-ים החוצים במודרנן הצפוני-המורחishi של צ'ר; (3) מנהרות החצוכות הן בסלע הן במילוי המלאכותי צוב את מדרוני ההר.

מרותפים וכורות-יהם הם מימי הורדין, ואילו המנהרות בו אחורי ימי. לחיצהה של מערכת-המנזרות זו קרמה בתה של מנהרה צרה וחלולה (להלן: "המנרה הצרה לוללה"), אשר ירדה מן המרתפים אל אחד או שניים יותר-היכים שבמודרנן.

החויפות נערבו מטעם המבן לארכיאולוגיה של האוניברסיטה האברית כירשלים. בשיתוף עם קציניה-הטפה לארכיאולוגיה במפקדת יהודיה ושומרון וברגלהם של בותכי-שירות אל. במשלחת החופירות השתתפו ביחס ספר שדה בכפריעzion ומתרבכים מתנועה "כינראקבה".

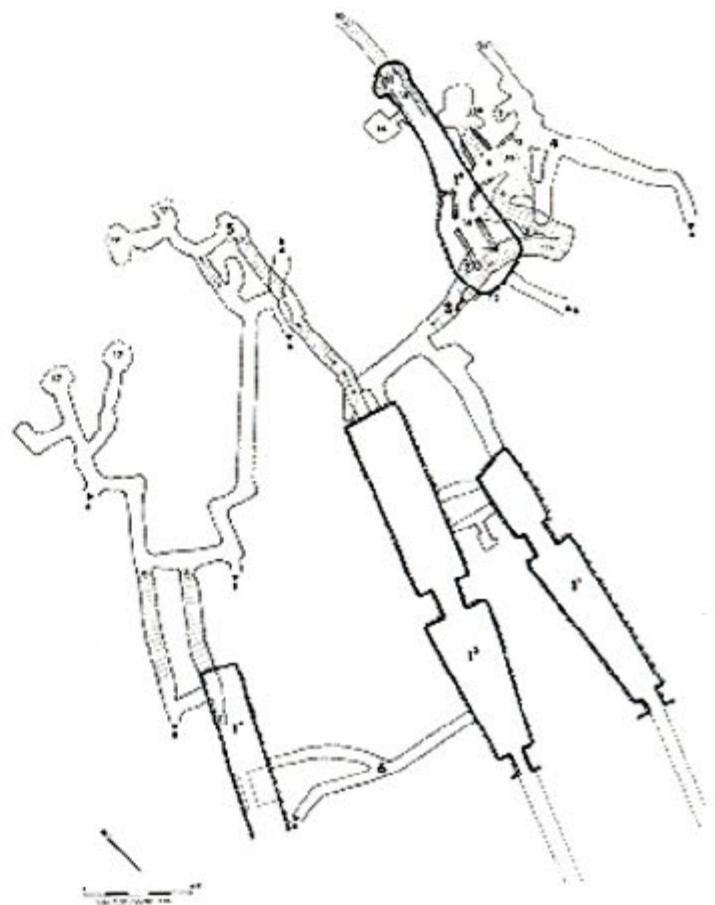
פסגתו. יש מקום להניט, כי סמיות הבורות אל גבס-המודרגות איננה מוקנית, וכי מיקום המודרגות נקבע בהתאם במקומות של הבורות, או להיפך, הביא לקביעת מקום חיציבותם של הבורות בוריזמיים הרבייש הוא הקטן שבבולס: אורכו כ-10 מ' ורוחבו כ-4 מ'. גם הוא נמצא בסמוך לגורס-המודרגות. תקרתו נמצאת כ-5 מ' מתחת לפסגה. דיה זה בור-מעבר להעלאת המים מן הבורות התת-המייניות אל המבנה שעל הפסגה. אפשר היה למלא את הבור בעורת מעין משפה, שקצתו האחד היה מזิดסתם בשולי גבס-המודרגות, וקצתו השני - שעשף במלול החפירות - בקצתו המזרחי של הבור, מתוך הארמן המבער העלו את המים מכור-המעבר בעורת דלי וחלב, ור' פתח שנחצב בתקרה של מעין פרוזדור שנקצה הבור. בור-המעבר קיצר את דרכו העלאת המים מן הבורות התת-המייניות ומונע את כניסה של שואבי מים אל החום הארמן.

בעור שבימי דורודוס אפשר היה להעלות מים מן הכרות התת-המייניות רק באמצעות גבס-המודרגות. דבר שחייב יציאה מתוך הארמן והמעבר בשערת-הקלום. אפשרותה הייתה הצעירה הצרה והתולולה להעלות מים מבורות אלה - אף כי בתנאים קשים - גם ללא יציאה מתוך המדרד הראשון. כאשר שמנהרה זו נחצבה בעת המרד הראשון ברומאים, כאשר הקנים התבצרו בראש ההר והתבוננו למצור של העבא הרומי. מנדרה זו הייתה ידועה לחובבי המערכת התת-קרקעית המושפעת, שבוטלה את השימוש בבורות לאגירת מים את התקנתה של מערכת זו ניתן לייחס בבירור אם הארמן-המעבר כריבוכבא. עם זאת קשה לדעת בבירור אם הארמן-המעבר היה במצב תקין כאשר נחצבו המנהרות. שכן הדעת נתנת שהמנקה היה נושא מאו המרד הראשון. חלק מן הבניין היה מזחסטם הרוס, ואילו חלקו الآخر עדין היה שלם, ובו רואים המורטפים, שהיו מכוסים בקמרונות-אבן.

למערכת התת-קרקעית בטה מערכות-משנה: (א) המנהרה היורדת מן הפסגה אל בורות-הפטום התת-המייניות העלויות; (ב) מערכת המדרון הדרומי-המורדי; (ג) מערכת בוריזמיים המזרחי.

א. המנהרה היורדת מן הפסגה אל בורות-הפטום התת-המייניות תחולתה של המנהרה בגבס-המודרגות שאורכו כ-12 מ'. הוא מתחילה בסמוך לפינה החיצית של הארמן-המעבר וורד כמיישרין אל בור-המעבר. שקצתו נמצא מתחת לפינת החיצר. חלקו העליון של גבס-המודרגות בניוי. ואילו החלק התיכון חצוב בסלע. בקצתו התיכון, בכניסה אל בור-המעבר נחצב חדר קטן בצד המנהרה, קרוב לוודאי להשכנת שומת שנובחוות במוקם זה היתה חיונית, שכן המנהרה הייתה הכניסה הראשית של המערכת התת-קרקעית. אורכו של החדר 2.6 מ' ורוחבו כ-2 מ'.

מנקודה אשר בצדו הצפוני של בור-המעבר, שקראו לה "צומת-הגשר" משומש שבמהלך עברותנו נזקקו במוקם זה לשער-יעץ כדי להבטיח את בטיחות העכודה. יורדת המנהרה לאורך כ-50 מ' אל הבורות התת-המייניות - אל שני הבורות

הרודיון: תבניות המנהרות

המנהרות בהרודיון

1. בוריזמיים המזרחי 1. בוריזמיים המזרחי 2. בוריזמיים המזרחי 3. המנהרה היורדת מן ההר אל בורות-הפטום התת-המייניות 4. מערכת המנהרות העלויות 5. מערכת המנהרות בקרקע 6. מערכת המנהרות שליד בוריזמיים המזרחי 7. פתח-הגירה שנתגלה בחפירות 8. קשר אל פתח-הגירה משוער 9. "גשר-העץ" 10. גירידה אל מערכת המנהרות מדרום והחדר 11. פתח לשאיבת המים מתחן בור-המעבר בימי הורדוס 12. קצה היצוג שדרכו מולא בור-המעבר בידי הורדוס 13. מוקם מבנה קו-ותה-העץ שהתקינו חובבי המנהרות 14. הורודה אל מערכת המנהרות מתחן המטרטפים המקומיים 15. קירות-יתמן שהקימו חובבי המנהרות 16. תא לשומר 17. נקודות שבון נתקלו חובבי המנהרות בשכבות של אבן-יעץ

מ-אגובה המשוער כ-10 מ': קיבלו כ-1.400 מ'ק. אורכו של הבור המערבי כ-32 מ' ורוחבו המרבי כ-4 מ': קיבלו המשוער כ-850 מ'ק. הבור האמצעי מוחולק לשני חדרים. ובמושביו הבור המערבי, הבור המזרחי מוביל עד היום רק בחלקו, אך דומה, שהוא קטן בהרבה משני הבורות האחרים. שלושת הבורות מזחסטם ניוטו ממי-הגשם שירדו על מדרוני ההר ונוקזו אל הבורות באמצעות תעלות. כאשר לא יודדו די גשימים כדי לנצל את הבורות, אפשר היה לנצלם באמצעות באנדרטת המשוערת משא במימי אמת-הפטום מיימי הזרדים שזרמו ממיעין הבפר ארטס שליד בריכות-ישלה להרודיון תחתית. שלושת הבורות שמובאים אל גבס-המודרגות שעליה בכו יש מרגלות ההר עד

הרודיאן: פתח חצוב בתקרת בור-הבנייה שבפניו הצפונית המנורית של חצר הארמון-האגוצר; דרך פתח זה נשאבו המים מתוך הבור

ובעימינפלת. דומה, שהוא פונה אל הפלורוזור שהיה בנוי מעל לחלקו העליון של גרטיזמודרגות דרומי מימי הורדוס. יש מקום להניחו. שגע פרורודור זה, בפחו ככורת-ההרים. מולא בפסולת-החציבה שהוצאה מן המנוריות. מכליפיקום. שתי המנוריות האחרונות היו צדיקות להג�ע אף הן, בנהרא. אל מדורון ההר (דין בנושא זה ראה בהמשך הדברים).

בଘינוו אל בור-המעבר נוכחנו לדעת, שמהלכת אותו סידרה של קירות-אבן. תחילת הנגן, כי לפניו מערכת של חוויט, אלא שנתברר, שאין המדבר בחדרים, כי אם באמצעות

הרודיאן: בור-הבנייה וקירות-האבן שנחשפו בו

הגודלים המערביים. בקטע זה צמודה המנורית פחות או יותר לתוואי המנוריה הצורה והותגללה שקדמה לה. אך בעוד שחלקה העליון של המנוריה הראשונה ירד בתיליות רביה, נחבה המנוריה החדשת בתוואי סיבובי, במוגמה ליצור שיפוע מתחון יותר. בעת חציבת המנוריה החדשת "זבלע" בה מרכיבות חלקו המנוריה הצורה והטללה. אף שקטעים אחדים נשארו כמותם שם, ללא כל שימוש. בעוד המנוריה החדשת, המנוריה החדשת, כמו במנוריה הצורה והטללה, התאחדה אל קצתיהם המזרחיים של שני בורות-המים. סמוך לתקרתם. אך נעוד שהקשר עם בורות-המים המרכזי דלה ישיר. היה צריך לחזוב סעיף-משנה לאורך כ-10 מ' כדי להגיע אל בורות-המים המערבי. ראיו לעין, כי המנוריות אמנס מגיעות אל תקרת הבורות - שעומוקם המשוער היה 9-10 מ' - אך בדיעבר לא היה בכך כדי להפריע לתנועה במנורות. שכן הבורות התרמלאו בפסולת-החציבה עד סמוך לתקרכם.

ב. המנוריות העלוונות

ובודתנו במערכת התת-קרקעית אמנס החלה בניקוי המנוריה שתוארה לעיל, אך עד מהרה נקבע לו, כי בסביבת כור-המעבר יש כמה מנוראות נוספות. מנוריה קצרה במרتف-התחתון של הארכון-המכצר וקשרה אותו במשירין עם המנ-הורה המרכזית המולيبة אל בורות-המים. מנוריה זו נפנשת עם המנוריה היורדת ב"צומת-הגשר". בעורף המנוריה קצרה זו אפשר היה לרדת במשירין מן המרתופים אל שאר חלקיו המער-ובת התת-קרקעית.

מ"צומת-הגשר" יוצאות שלוש מנוראות נוספת. מנוריה אחת, הפונה לדרום-מערב, נועדה, כפי הנראה, לייצור קשר וסף עם הארכון-המכצר. ואולם, חוצביה נתקלו בשכבות של אבן-צור שאין נוחות לחציבה, ומושם כך מתקשת הפסיקו את עבודותם. מנוריה שנייה מתחשבת לאורך כ-18 מ' צפונה. חלקה הראשון חצוב בסלע. ואילו המשכה חצוב במלואו המלאכותי של ההר. לא הוספנו לחפור במנוריה זו מחותמת הסחף הממלא אותה, אך דומה, שהיא ממשיכת עבר המדרון. המנוריה השלישית פונה תחילה מזרחה, אך אחריך הדוא עשה תפנית ועולה כלפי מערב. בנקודתה זו משיקה המנוריה לקיר החיצוני העגול של הארכון-המכצר. דומה, שמנוריה זו משיכת אל אחד ממרთפי הבניין, אלא שגם כאן נחסמה ורכנו בסחף אדמה בנקודה שבה המנוריה סמוכה אל הבניין שטר בשילומתו מתקנן מעיין של עין, שנועד לתמוך את תחילו המלאכותי שכו נתקלו החוץ-בוקע והשל המנוריה החוצים ממידסתם חששו מהתמוטטות רכתי, ולכן חיזקו את

תקרת המנוריה במתיקן של קורות-יעץ. באյור זה יש שתי מנוראות נוספות, המתחילות בקעוזו המזרחי של בור-המעבר. אחת מהן פונה כלפי צפון-מזרח. גם תחילתה של המנוריה זו חצובה בסלע, ואילו המשכה בתוך תיליו המלאכותי. אף היא עדין חסומה בסחף, ונוקיוו אותה וק-לאורך כ-6 מ'. המנוריה השניה יוצאת מקצתו המזרחי של בור-המעבר ופונה כלפי דרום-מזרח. הוא כוללת סתומה בסחף

בתום העליה נמשכת המנהרה דרואשית כשיתוף כל בפל מטה לאורך כ-140 מ' בכיוון צפון-מזרח. בדרככל בקו ישן אחר-כך הדוא פונה לדרום-מערב, ולאחר מכן בז' מ' היא פונה כלפי דרום-מערב לאורך כ-9 מ'. באירוע זהה מסתעפת שלוש מנהרות מן המנהרה הראשית, מנהרה אחת. החסומה בصفה עולה כלפי מעלה, ואילו שתי הנדרות ואחרות יודדות, ולאחר מכן ב-130 מ' הן שוכנות ניקנו את שטיחן, בקודה המיפגש חפינו פתח מקורי של המערכת במדרון ההר. חלץ העליון של הפתח מודיען באבני גוויל.

ג'לי הפתח – שכינוינו אותו בשם "פתח גזהה" – היה לא רק אחד האירועים המרגשים בעת עברתו במקום. אלא גם תרם תרומה חשובה להבנת מיצורי-הנגרות (וראה להלן).فتح הגזהה נמצא מדרומ-מערב לגיט-המודרגות העולות אל ההר למורגות קור משופע מיימי הורדוס. שימושו עדין לא נבהיר.

לאחר פניותה לדרום-מערב מותפתה המנהרה הראשית לאורך כ-130 מ', ואחר-כך היא מתחילה לסייעים מספה מרביתם ללא המשך. חציבותם של שניים מן הסעיפים האלה הופסקה בגלל שכבות של אבן-צור, וחציתו של סעיף שלישי הופסקה ללא כל סיבה ברורה. רק הסעיף הרביעי, הטעינה כלפי מזרחה, מזיהstsם ממשיך עד המדרון. אלא שהוא חסום היום בסchap.

נסף לפתרון בעית סילוקה של פסולתי-החציבה. מסתבר, כי הקירות נעשו להפריד בין מרכז הבור, שנחפר לפרוודור, ובין עדריו, שנוצלו לשפיקת הפסולת. אגב, המבורר אך ורק בחלקו העליון של הבור, שכן חלקו התיכון בבר היה מלא פסולת. כן ואוי לעין, שקירוט-האבן נקבע בצורה רשלנית ביותר.

ג. מערבת המדרון הרומי-המורדי
החלתה של מערכת-המשנה זו בגרם-מדרגות חצוב בסלע העולה מקעה הבור המרכזי לאורך כ-12 מ' בקו ישר כלפי דרום – עלייה של כ-12.5 מ'. משם פונה המנהרה מזרחה, אך אחרי 4 מ' היא שוב פונה צפונה ומוסיפה לעלות לאורך כ-12 מ'. באירוע זה יש במנהרה הסתעפות מן המנהרה הראשית. בדיק לפניה הקטוע לאחרון העולה צפונה יש הסתעפות דרומה. מחפצת אף היא לשינויים, אלא שנורמה, שוגם במקום והנטקלו החוצבים בשכבות-יצור והפסיקו את עברותם. בקעה העלייה יש הסתעפות מערבה, החצוכה בסלע. הסתעפות זו נפסקת לאחר כ-12 מ' מושבה בלתי-כורורה. בסמוך להסתעפות זו יש הסתעפות נוספת, המתפצצת אף היא לשינויים: הסעיף האחד עולה מערבה, ואילו הסעיף השני עולה מזרחה. דומה, כי הפעם העלוחו החוצבים להגיעו ליעדם – מזיהstsם מדרון ההר. מכל-מקרים, שני הסעיפים הללו מלאו סחף, שמקורו לפחות ספק מחוץ למערכת.

הרודיון; גיט-המודרגות האחרון בראש העליה מבורי-הmons הנחל אל מערכת המדרון העמוני-המורדי, שום לב לאדמה מעל לטול שבראש המנהרה

הרודיון; קצה מערכת המטפרק שדרכו מולא בוריה-בוניים; המדרגות שטומנו שיבוטה למנהרה העולה לעבר גיט-המודרגות העולה אל ראש ההר

תקורתה של תחת-הקרקע זו עירין לא נסתינה. מקצתו הצפוני מזרחי של כורח-המים המרבי יוצאת מנהרה כלפי מזרח, ולאחר מכן היא מוחלצת לשני סעיפים. הסעף השמאלי מתמשך לאורך כ-150 מ'. עד הגישו להסינה של עיימפלת, הסעף הימני, לעומת זאת, מגעים לאחור קטע באורך דומה אל המזרחי שבשלשה בורות-המים התהווניים. כאמור, התקורת

של חלק זה של מערכת-המים עדין לא המתיימה ראיי לעין. שני בורות-המים הגדלים. שהמראק ביןיהם 5-10 מ'. קשורים זה לה בשתי מנהרות קצרות. נוסף על מנהרה היורדת מראש הרהר. במרכז התוואי של אcht מה-עמדות אלה חור קטן.

סיכום

מנהרות בהרודין. שלא כמו מערכת-המים רבות שנחשפו לאחרונה בחולקים רבים של יהודה וארץ בגליל. נחצבו בגביה שתאים לתנועת בני אדם בקומה זקופה. רוחבן הממוצע של המנהרות כ-1.4-1.5 מ' וגובה הממוצע כ-1.80 מ'. ראיי לעין, כי התנועה במנהרות מתנהלה ללא שום צורך בסולמות או באמצעות עירור אחרים לניפוס, כגון חבלים. במקומות שבהם מנהרות תלולות נחצבו מדרגות בקרקעיתן: במקומות ספורים לא הייתה הקרקע יציבה, וכך נבנו מדרגות בעורף קורות-יען.

בחלקן הדגול נחצבו המנהרות בסלע, ובחלקו הקטן נכרו מילוי המלאכותי שיעציב את הדר. מעשה ידיים של בני-טורודס. החזיבה בסלע הייתה קלה הודות לרכותו של סלע-גיר. רק במקומות ספורים נתקלו החזיבים בשכבות של אבן-שר קשה ונאלצו לשנות את ההוא. בעת ברית המנהרות מילוי המלאכותי, לשמה זה, נזקקו החזיבים לתמייבות עז מיוחדות בצורת האות ח'ית', שחוצבו במרקם במקורו ל쿄ו חדרות 60-80 ס.מ. יתרון, כי הקורות שמשו במקורן ל쿄ו חדרות גארט-המבר. העז אמן נרכב מאו, אך השקעים שהותיר טפושים לנו לעמוד על מוקם המדריך של התמיכות.

אין בידנו להצביע על שיטת-התכנון של החזיבים בעת התקנתן של המנהרות – מדרגות? אינטואיציה? הסתייעות נקלות? דומה. כי החזיבים היו מודעים לבניה ההר, ועל-שם זה פועל. הדבר בא לידי ביטוי בולט במערכת המדרון האפוניה-המורתי: מן קצה העליון מבורות-המים הגדול מה-שכבות המנהרה הראשית בשולי הסלע. מושך מתחת לגובל שבינו ובין המילוי המלאכותי. עם זאת נראה, שכוני המנהרות העדיפו את החזיבה בסלע, על-אף חיותה קשה מבריה מילוי, שכן זו חיבת התקנת תמיכות.

מי נחצבה המערכת התיקוקית?

אין לנו כל ספק, שמערכת-המנהרות נחצבה ביום-בריכוכבא. הממוצע הדומרי במערבת אמנים מועט יותר – פרט לחילקהعلילן של המערכת. שנשחטו לתוך מפלות מראש ההר – אך לא היה שם מוצא שזמננו אחרי בריכוכבא. ההיפותז

הרודין: גרט-המזרגות המרבי העולה מבורות-המים הגדול אל מערבה המדרון האפוניה-המורתי

בהרודין התתיתית ובארט-המבר העלוי, שرك כתקופת הביזנטית (המאות ה-ה'-הו') שוב ישבה הרודין. ואולם, במנזרות לא נתגלו שום שרידים חזוריים מן התקופה הביזנטית. ומכאן, שתושבי המקום בתקופה הביזנטית לא ידעו על קיומה של המערכת התיקוקית.

ביטול השימוש בכורות לאוירא מוס מקשה עלינו לראות במערכות-המנהרות מעשה ידיים של המרד הראשון, הנה בהרודין בן במצדה השתמשו המורדים בבניינים כמהות שהם. תוך התאמתם למוגרים ולצורכי דת. משוט חיזוק לשליטה אפשר למצוא במנהרה הצרה והטלולה, אשר קרmeta לא ספק למערכת-zmanיה-המפעפת. את המנהרה הצרה והטלולה אין לקשור עם הבניה המקורית מיימי הורדוס. אילו נחצבה ביום הורדוס. מזדבמת היה מותקנת ברך נחיה יותר, בהתאם להכון המקורי של הבניין. מן הצד الآخر עולה חיצות המנהרה בקנה אחד עם הכהנות למצוות שעשו המורדים ימים ביום המרד הראשון.

הממצע החומרי המופיע במנזרות מעיר על קיום המנהרות ביום-בריכוכבא. עם הממצאים הבודדים נמנים שברי נרות מיימי בריכוכבא, וורותם הם. כירען, מיצרך חיוני במערכת התיקוקית. ואכן, אין כתבי ההיסטוריה הרומי דיו קאסיוס חן המשקר הארכיאולוגי מלמדים על קיום מערכות תתיקוקיות רבות ביום מרד בריכוכבא.

המחקר הארכיאולוגי של הרודין העלה, כי האתר נבנה ביום הורדוס. התקיים ביום המרד הראשון בדוראים. שוב שומש ביום המרד השני ונובע שנית. בתקופה הביזנטית שב לשימוש, עד שניות סופיות. על-שם תנומים אלה אונ קשורים את מערכת-zmanיה-המפעפת לתוכו של בריכוכבא. ראיי לעין, שעיל הוא החותם של אנסי-בריכוכבא בהרודין מעדים לא רק הממצאים באתר, אלא גם מבתכי בריכוכבא ממערות ודרור יהורה, שניהם נזכרת הרודין בשם "הרודייס".

מוסוויב. בעזרת פטחל'ינחה אלה מונדרתם והוכנו הולחשת לעצור את הסתערות הנסיבות הרומיים. דרך המערה והוּקְרַבָּה ובגהיות צופים בראש ההר יכול המהנגיש לתגע במחירות אל פתחה גודלה שמעל ליחורה המסתערת; והוחת לנורם הפחתעה וליתרין העבה יכול לעצור את הזעפם נסיבת זו נראה לנו כי המערה חותקה בעורקה שטאפר.

תגעה מהירה לא מושלים ובל' לוכף את הראש. לפערבת המנהרות היה גם התרון של מפעלים מילרטי: חנעתה של יחידה גודלה שבאה מע החוץ היתה מוגנת ולחומכ מפעלים יכולו לפגוע את הבנייה אליה, ובמושך לאור

העכדה, שבפל הפטחרת היו מדורן התלול כמערכת-דמיהרות של הרודון יתכן אפשר לראות מעמת הנחותתקפה ומטור להציג. כי לדעת אנשי בריבוכא מל' המכערת לא-אנדר או טול'ז העמידה של המהנגיש עלה לראות את הנושא גם במקגרת הרחבה של הלקוזים שפק ברכיבוכא ואנשיו מן הבודד הראשון. למראה העיר אין בווט שיט עדות כרורה – בין היסטורית ובין ארכיאולוגית – אם המכערת אכן עקרה במובן. אך נס אס נהודון לא מושך הדבירים לכל קרב. יש במערתת התח-קרקעית כדי למש澈 עז רוחם של לוחמי בריבוכא ונעל תקווה האיתנת.

הרודון:��חו האצטני המערבי של בוריימה הנגדל; מימין – פתח המנהרה היורדת מראש ההר; משמאל – פתח גומדי-מרנות העולה אל מערבת המדרון האצטני-המורתי; קו האבן גבנה בעת התפירות במערתת המנהרות

למה טורה מערכות המנהרות? הסיבה העיקרית לבנית המערבת היתה, לדעתנו, התאיפה להלוש על נהודוני ההר בעורבת מערתת ענפה של פוחורי-נטהות

האמפיתיאטרון של בית-גוברין/ אלוייתרופוליס

עמוס קלונר

לקח בשבי ואית יתר העם גרש מנהלו והעיף מטה לארץ הרומי להחריכנה (מלוח ד:ח:א, בתרגום של יג' שטהוף).

עד מלחת בריבוכא (132-135 לס"נ) הייתה העיר פט עד איוור יהורי גודל וצפוף, בעקבות מליחתו וזעמו ישנים באיוור, בעיקר מצפון לעיר. המרכיב יהורי בקרוב אוכלסיה העטמצע, ובווחו של החלק הפאגאני גדול.

בראשית המאה ה-א' לס"נ העיקק לה ספטימוס פלאו (96-112 לס"נ) זבורות של קולוניה. לרבות הובות לטבע מטבחות.

משנת 200 לס"נ ואילך נשאה העיר את התואר 'קולוניה לוקיה ספינימה סורויה אליטרופוליס'.

ההונמה של בית-גוברין / אליטרופוליס כלל את האזור שנקרו בימי בית שני 'אייזטמיה' או 'אדום' בעקבות החשש.

העיר ומיקומה העיר בית-גוברין שוכנת במקוב מיטנס בין שני אזורים ניאוגראפים-ישוביים: עמק החוף והשפלה הנומבה במערב והשפלה הגבוהה והרי יזרוחה בדרום. בתקופה הרומית דס-עה את מקומה זה רשות ענפה של מבישים. בית-גוברין תפסה ההלניסטית, שוזבנה בשנת 40 לפני ס"נ. אובורה הראשון של בית-גוברין מופיע בתיאור פשוטה של יהודית-יצה רומיית בשנת 66 לס"נ:

וישם פנה אל מחו בית לפטפי [מזודה עם כיתתינו] ושלה אוחזה באש. יונם את כל הארץ מסוכב לגובל אדום, ואחריוין צה להקים מבקרים במרקומות ובכשר גם לבד שני כפרים גדולים בארץ אדום כתון. אחד כוות גבוי ואת כפר טבא, והמית עשרה אלפיים איש ויתר ובאלף נפש

QADMONIOT

Quarterly for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands
Vol. XVIII, Nos. 1-2 (69-70), 1985

Editor: E. Stern; *Editorial Board:* M. Broshi, A. Eitan, Y. Tsafir, D. Ussishkin;
Style: R. Eshel; *Layout:* A. Pladot; *Administrative Editor:* J. Aviram

CONTENTS

- 1 *Editor's Foreword* — E. Stern
- 2 *Ten Seasons of Excavations at Ancient Acco* — M. Dothan

Discoveries in Eretz-Israel

- 15 *The Water-Systems at Arad* — R. Amiran, R. Goethert, O. Ilan and D. Alon
- 17 *Tel Ira — A Fortified City of the Kingdom of Judah* — Y. Beit-Arieh
- 25 *Tel Ira* — A. Biran
- 28 *A Group of "Byblos" Stone Anchors from Neveh-Yam* — E. Galili
- 31 *A Greek Rhyton from Sepphoris* — E. Eisenberg
- 33 *The Tunnels of Herodium* — E. Netzer and S. Arazi
- 38 *The Amphitheatre of Beth-Guvrin/Eleutheropolis* — A. Kloner
- 44 *Excavation of the Synagogue at Meroth* — Z. Ilan and E. Damati
- 51 *A Bronze Jug Bearing Depictions of Achilles* — M. Hengel and R. Peled

Responses and Notes

- 54 *An Egyptian Inscription from Horvat Rimon* — R. Giveon; *On the First International Congress for Biblical Archaeology in Eretz-Israel* — R. Reich; *Tryphon and the Lead Projectile from Dor* — D. Gera

Book Reviews

- 55 *Te'uda II. Bible Studies* — S. Ahituv; *Y. Dan: The City in Eretz-Israel During the Late Roman and Byzantine Periods* — Y. Tsafir; *T. Rajak: Josephus — The Historian and His Society* — U. Rappaport

Bulletin

- 59 *At the Israel Exploration Society* — J. Aviram

Cover photos: Front — Acco; above — the section through the glacis on the northern slope of the mound (photo: Z. Radovan); below — air-photo of the administrative building of the Persian period, looking west; the building overlies earlier occupational strata (photo: J. Kwatman)

Back — Arad: the water-system during excavations (photo: A. Talmi)

נאי החתימה בשנת 1985

ازירחן כחברה, בולל "קָרְמוֹנוֹת". — 8000 שקל לשנה.
כרי החברה יוכלים לרכוש את 66 החוברות. שנים 1968-1984, במכור מיוחד — 70,000 שקלים במקום — 100,000 שקלים.
נינת להציג חוברות 1-60 בשכעה ברבים. בכריכת חזיכך. עם תוכן עניינים בטוחר מיוחד — 100,000 שקלים במקום — 150,000 שקלים.
קילם את ההומנות בצורוף התפורה. יש לשלה למשרדר החברה, ה'ד 2041, ירושלים. מוקוד 91070.
ן להציג מפתח ל"קָרְמוֹנוֹת", שנים 1982-1968, חוברות 1-60 במחair — 2500 שקל (בכל דמי משלוחה)

המחורים משתנים בהתאם למדור

SUBSCRIPTION RATES

Annual subscription, including membership, and postage \$ 16.00; single number \$ 4.00. All Society members are subscribers to *Qadmoniot* can obtain issues 1-60 (1968-1982) half-cloth in seven volumes at a reduced price — \$ 135 (instead of \$ 180). Orders to be sent to the *Israel Exploration Society*, P.O.B. 7041, Jerusalem, Israel.

